

נשיא ומייסד
הרב שאול ישראלי זצ"ל

מופק בסיוע של:
ההסתדרות הציונית העולמית
המחלקה לשירותים רוחניים בתפוצות

חֵמְדָה יָמִימָה HEMDAT YAMIM

קדושים תשס"ח פרשת שבוע

"לא תעשו עול במשפט"

הרב יוסף כרמל, ראש כולל "ארץ חמדה"

השבוע, בין יום הזכרון לשואה ולגבורה, יום הזכרון לחללי צה"ל ונפגעי הטרור ויום העצמאות, נדון בחיזוקה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ולא רק כמדינת היהודים מבחינת מערכת המשפט.

פעמים מדגישה התורה בפרשתנו את הציווי:
"לא תעשו עול במשפט" (> ט טו, לה).

אנו למדים מכך עקרון יסוד חשוב מאוד. מצד אחד, סימן ההיכר של כל חברה מתוקנת הוא קיומה של מערכת משפטית, גם בני נח נצטוו על כך. מאידך גיסא, קיומם של בתי דין עדיין איננו מבטיח צדק. לכן התורה מדגישה שוב ושוב:
"לא תעשו עול במשפט לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדול בצדק תשפט עמיתך" (שם טו).

למען הסר ספק, התורה מדגישה זאת כלפי בתי דין שאמורים לפסוק על פי דין תורה ולא רק על בתי משפט הפועלים בעיקר על פי שיטות משפטיות זרות. חובת נקיון הכפיים, שמירה על כללי אתיקה וסדרי דין הינה כפולה ומכופלת כלפי מי שמייצגים את השכינה בשבתם בדין בבחינת:
"אלקים נצב בעצת אל בקרב אלהים וְשֹׁפֵט" (תהלים פ"ב א).

ננסה השבוע לדון בקצרה, בשאלת ה"פשרה" ומקומה בתוך מערכת המשפט על פי דין תורה. נחלקו תנאים בשאלה זו, לדעת רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי:

"אסור לבצוע (לעשות פשרה בדין), וכל הבוזע - הרי זה חוטא... ועל זה נאמר (תהלים י') וּבִצְעַ בְּרַךְ נֶאֱזַר יְקִיָּק, אלא: יקוב הדין את ההר, שנאמר (דברים א') כי המשפט לאלהים הוא" (סנהדרין ו ע"א).

לדעתו, חובת הדיינים לרדת לעומק הסוגיא ולהכריע על פי היושר הנובע ממידת הדין. כל פסק דין אחר, הרי הוא בבחינת חטא והוא מעין "ברכה" ח"ו כלפי מעלה. לשיטתו ברור מדוע הגמרא מכנה את הדיינים הפוסקים על פי פשרה "דייני דחצתא" (בבא בתרא קלג ע"ב) כמוסבר ברשב"ם (שם): "דייני פשרה שאין בקיאים בדין וחוצצין מחצה לזה ומחצה לזה כדין ממון המוטל בספק ורבינו חננאל פירש חצתא בית הקברות (כלומר הם ראויים להגיע לשם)".

לעומת זאת, לדעת רבי יהושע בן קרחה:

"מצוה לבצוע (לעשות פשרה), שנאמר: (זכריה ח') אָמַת וּמְשֻׁפֵּט שְׁלוֹם שְׁפֹטוּ בְּשַׁעְרֵיכֶם. והלא במקום שיש משפט - אין שלום, ובמקום שיש שלום - אין משפט. אלא איזהו משפט שיש בו שלום - הוי אומר: זה ביצוע"

(סנהדרין וע"ב).

לדעתו, חלק מתפקידה של מערכת המשפט הוא גם ליצור אוירה של שלום ורעות בין מרכיבי החברה. על הדיינים לקחת בחשבון גם מטלה זו המוטלת על שכמם בשבתם על כס המשפט.

הלכה למעשה נפסק, כי על הדיינים מוטלת חובה להציע לבעלי הדין להתפשר לפני פתיחת הדיון המשפטי. אבל אסור לבית הדין לכפות עליהם פשרה טרם הדיון.

מצד אחד, נתקבלה דעתו של רבי אליעזר, שאסור להושיב דיינים שאינם מסוגלים להגיע לחקר האמת על פי דין או שאין להם מספיק ידע הלכתי ועל כן הם ינסו לפסוק פשרה שתוצאה את שני הצדדים, כיון שזה בעצם "עול במשפט".

מצד שני, הליך משפטי מטבעו הינו מייגע, דורש זמן מרובה, משאבים רוחניים וחומריים. ההליך דורש פעמים רבות חשיפת סודות מסחריים ודרכי פעולה ולעתים גם גילוי המצב הכספי האמיתי, ששונה בהרבה מקרים ממה שמוצג כלפי חוץ. ברבים מן המקרים יש בטענות שני הצדדים מן הצדק וההכרעה על פי דין לא תצבע בצבעי שחור ולבן.

לכן, מן הראוי להציע לשני הצדדים, לפני פתיחת הליך חקר האמת, לשקול אפשרות להגיע להבנה שתיקח בחשבון את מכלול העניינים כפי שהם נראים מנקודת המבט, גם של הצד השני.

אנו תפילה לקב"ה שמצד אחד יזכה אותנו בבתי הדין של "משפט והלכה בישראל" הפועלים לצד "ארץ חמדה" להיות בבחינת "בצדק תשפט עמיתך" ומאידך שירחיק אותנו מן האיסור של "לא תעשו עול במשפט".

ERETZ HEMDAH

5 Ha-Mem Gimmel St. P.O.B 36236 Jerusalem 91360

Tel: 972-2-5371485 Fax: 972-2-5379626

Email: info@eretzhemdah.org

www.veshiva.org.il ניתן לקרוא את הדברים גם באתר האינטרנט

ארץ חמדה ע"ר

רח' המ"ג 5 ת.ד. 36236 ירושלים 91360

טל' 02-5371485 פקס: 02-5379626

web-site: www.eretzhemdah.org

שער לדין

בחודשים הקרובים יתפוס מדור "שער לדין" את מקומו של המדור משפט והלכה – משפטי שאול / הלכה פסוקה. המדור "שער לדין" יעסוק בסוגיות יסוד במשפט העברי ויפתח לציבור הרחב פתח להבנת מושגי יסוד בתחום עבודת בית הדין על פי דין. בכך נבנה נדבך נוסף בקירוב משפט התורה לליבו של הציבור הרחב.

דיינים סמוכים

הרב יואב שטרנברג

עוד קודם למתן תורה, כבר היו ישראל נזקקים לדין, וכמובן, הדין הראשון בעם ישראל היה משה רבנו. לאחר שיתרו יעץ לו למנות דיינים נוספים, עשה משה רבנו כדבריו. מאז, במשך שנים רבות, נשמרה שלשלת מינוי הדיינים, כאשר כל דין קיבל את הרשות לדון מדין אחר, שגם הוא קיבל את הרשות מקודמו, איש מפי איש, עד משה רבנו. הדיינים שהתמנו בדרך זו נקראים 'דיינים סמוכים'. לעומת זאת, אדם היודע לדון, אך לא נסמך מפי דין סמוך בעצמו, נקרא בלשון חכמים 'דיין הדיוט'. בתחומים רבים, אין אפשרות לדון, אלא על ידי דיינים סמוכים. כך למשל בדיני נפשות, חיובי מלקות, קידוש החודש, עיבור השנה ועוד.

הגמרא בתחילת מסכת סנהדרין (דף ב:) עוסקת בשאלה, אם גם דיני ממונות מצריכים דווקא דיינים סמוכים. נחלקו בכך האמוראים, ואחריהם הראשונים נחלקו כיצד לפסוק. התוספות (סנהדרין ג' ד"ה רבא) סוברים שמן התורה אין צורך בדיינים סמוכים כדי לדון בדיני ממונות, ואילו הרא"ש (סנהדרין פרק א סימן ג) והטור (חו"מ סימן א) נוקטים, שמן התורה רק דיינים סמוכים רשאים לדון.

מדוע בעצם צריכים דיינים סמוכים? מדוע לא כל אדם היודע את הדין רשאי לשמש כדיין? בעל "קצות החושן" (סימן ג סק"א) טוען, שאת היכולת לברר את ההלכה במקרה נתון יש לכל אדם היודע לפסוק הלכה בענייני חושן משפט. אולם, הסמכות לכפות את הדין על מי שאינו רוצה לציית לפסק הדין ניתנה רק לדיינים סמוכים. הסמיכה נותנת שררה ביד בית הדין, לא ידע.

לכן, אם בעלי הדין מעוניינים להתדיין הם אינם חייבים לבוא בדווקא לפני דין סמוך. למעשה, כפי שנראה באחד הגיליונות הבאים, אין צורך שדווקא דין כשר ידון ביניהם. אולם, אם בעל דין אחד תובע את חברו, וזה מסרב לרדת לדין או מסרב לנהוג על פי פסק הדין, סמכות הכפייה נתונה רק בידי דין סמוך.

גם דיני מלקות וחיוב מיתה הם דיני כפייה, ולכן היושבים בהם צריכים להיות דווקא דיינים סמוכים. והוא הדין לגבי בתי דין הנחוצים להחלטות בעלות אופי ציבורי, כדוגמת קידוש החודש ועיבור השנה, דיני עגלה ערופה וכן הלאה.

חידוש הסמיכה

כפי שנאמר לעיל, דין סמוך יכול להיות אדם שנסמך על ידי דין סמוך שלפניו. במהלך תקופת האמוראים, פסקה הסמיכה בארץ ישראל, ולמעשה בסוף תקופת האמוראים כבר לא היו בנמצא דיינים סמוכים. לאור זאת יש לתהות, כיצד תתחדש הסמיכה? האם זה יקרה רק לאחר תחיית המתים, כאשר יקומו דיינים סמוכים לתחיה? בעקבות גזרות של השלטון הרומי, הרמב"ם (הלכות סנהדרין פרק ד הלכה יא) כתב: "נראין לי הדברים שאם הסכימו כל החכמים שבארץ ישראל למנות דיינים ולסמוך אותם – הרי אלו סמוכים, ויש להן לדון דיני קנסות ויש להן לסמוך לאחרים. אם כן למה היו החכמים מצטערין על הסמיכה כדי שלא יבטלו דיני קנסות מישראל, לפי שישראל מפוזרין ואי אפשר שיסכימו כולן, ואם היה שם סמוך מפי סמוך אינו צריך דעת כולן אלא דן דיני קנסות לכל שהרי נסמך מפי בית דין, והדבר צריך הכרע".

הרמב"ם חידש, שאם יסכימו כל החכמים שבארץ ישראל לסמוך אדם, הרי אותו האיש יהיה סמוך. הרמב"ם בהלכות סנהדרין לא ביאר מדוע הוא חושב שניתן לסמוך בצורה זו. והוא ביאר את הדברים בפירוש המשנה למסכת סנהדרין (פרק א משנה ג): "ואני סבור שאם תהיה הסכמה מכל התלמידים והחכמים למנות איש בישיבה כלומר שיעשוהו ראש, ובתנאי שיהא זה בארץ ישראל כמו שהקדמנו, הרי אותו האיש תתקיים לו הישיבה ויהיה סמוך ויסמוך הוא אחר כך את מי שירצה. לפי שאם לא תאמר כן לא תהא אפשרית מציאות בית דין הגדול לעולם, לפי שצריך כל אחד מהם שיהא סמוך בלי ספק והרי כבר הבטיח ד' בשיבתם באמרו ואשיבה שופטך כבראשונה, ושמה תאמר שהמשיח ימנה אותם ואף על פי שאינם סמוכין, הרי זה מוכחש, לפי שכבר ביארנו בהקדמת ספרינו זה שהמשיח לא יוסיף בתורה ולא יגרע ממנה לא בתורה שבכתב ולא בתורה שבעל פה. ואני סבור שהסנהדרין תשוב לפני התגלות המשיח וזה יהיה מסימניו, אמר ואשיבה שופטך כבראשונה ויועצין כבתחלה ואחרי כן יקרא לך עיר הצדק...".

לדעת הרמב"ם, היות שבזמן המשיח יהיו דיינים סמוכים, כפי שמתבאר מדברי הנביאים, צריכה להיות דרך לסמוך אותם. והיות שהמשיח אינו מחדש הלכות חדשות, על כורחנו שדרך זו יכולה להתקיים גם היום. הרמב"ם מסביר גם, שתהליך הסמיכה יהיה על ידי כך שכל החכמים שבארץ ישראל ימנו אדם להיות להם לראש, והיות שכל חכמי ישראל מסכימים שהוא הראשון מביניהם, הרי הוא סמוך. ניתן אולי לומר, שכשם שמה רבנו היה ראשון לחכמי ישראל, וממילא היה הסמוך הראשון, כך גם אם יקום בעתיד אדם שיהיה ראש לחכמי ישראל, גם הוא יהיה סמוך, לא מחמת שנסמך, אלא ממילא.

בעבר נערכו מספר ניסיונות לחדש את הסמיכה. חכמי צפת, לפני כחמש מאות שנה, סמכו את מהר"י בי רב, רבו של רבי יוסף קארו, בעל השולחן ערוך. מהר"י בי רב סמך מספר תלמידים, וביניהם רבי יוסף קארו והמב"ט. אולם, רבה של ירושלים באותה תקופה, המהרלב"ח, התנגד לסמיכה מכמה טעמים. ראשית, טען המהרלב"ח, שלמרות שחכמי צפת היו בוודאי רוב החכמים שבארץ ישראל, ייתכן שדרושה הסכמת כל החכמים, כדי לסמוך את ראשון הנסמכים. שנית, גם אם נאמר שרוב החכמים מספיק, אין רוב אלא כאשר כל החכמים משתתפים בדיון, ולאחר מכן כולם

עומדים ביחד למניין, שכן, ייתכן שהמיעוט היה משכנע את הרוב אילו היה נוכח בדיון שקודם להצבעה. והיות שהמיעוט, קרי המהרלב"ח עצמו, לא היה שותף במניין, אין להחלטתם תוקף. שלישית, גם אם כעת יעשו מניין חדש, אין לו משמעות, שכן הרוב נוגע בדבר, שכן לא יתקשו לחזור בהם מהחלטתם הקודמת. נוסף על האמור לעיל, פקפק המהרלב"ח בעצם חידושו של הרמב"ם. ייתכן למשל, שאליהו הנביא, שיבוא קודם המשיח, הוא זה שיסמוך את החכמים הבאים, שהרי היה סמוך בעצמו. גם הרמב"ן חלק על הרמב"ם, וסבר שהסמיכה נתחדש רק עם ביאת המשיח. וגם הרמב"ם בעצמו, ביד החזקה, לא כתב דברים מוחלטים וסיים 'והדבר צריך הכרע'. ניסיונות מפורסמים נוספים לאורך ההיסטוריה נעשו בתקופת נפוליון ע"י רבי ישראל משקלוב – תלמיד הגר"א, וכן ע"י הרב י. ל. מימון בשנת תש"י. למעשה, לא צלחו כל הניסיונות, ולדאבונו אין עדיין סמוכים בעם ישראל. בגליון הבא נדון בשאלה, כיצד אפשר לדון בכפייה גם בזמן הזה, כאשר אין סמוכים.

לקריאה נוספת:

1. קונטרס הסמיכה למהרלב"ח – סוף שו"ת מהרלב"ח
2. חידוש הסנהדרין במדינתנו המחודשת, הרב י. ל. מימון, ירושלים תשי"א

משפטי שאול

הוצאה מחודשת של הספר המכיל פסקי דין עקרוניים של מו"ר מרן הגאון הרב שאול ישראל זצ"ל בשבתו בבית הדין הגדול בירושלים. בספר גם משא ומתן בנושאים אלה עם גדולי הדור. מחיר הספר 80 ₪ (לחץ לקניה)

"הלכה פסוקה" הינה יוזמה להפצת תקצירים של פסקי דין בענייני ממונות של בתי דין שונים בתוך "חמדת ימים" נפרסם כל שבוע פסק דין אחד. גיליונות "הלכה פסוקה" ישלחו במייל אחת לשבועיים לכל המעוניין, ויכללו 3-4 פסקי דין.

להרשמה ולתגובות: halachapsuka@eretzhemdah.org

רוצים לחתום חוזה לפי ההלכה?

פנו אל: "משפט והלכה בישראל" טלפון: 02-5382710 פקס: 02-5379626 BEITDIN@ERETZHEMDAH.ORG

ארץ אגדה

הרב מרדכי הוכמן

ה"חברים" – והיתר המכירה

בירושלמי במסכת שביעית בסוף פרק ט' מובא רצף של מעשים שמצריכים ברור, וזו לשון הירושלמי בתרגום חופשי: "רבי חזקיה היה עומד בשוק של קיסריה וראה איש אחד טוען עליו יבול שאסור באכילה, הפך רבי חזקיה את פניו כדי שלא יראה את האיש הזה פורק מעליו את היבול האסור. ומדוע רבי חזקיה עשה זאת? כדי להוכיח את אנשי המקום שלא ילמדו ממעשיו של האיש הזה. שמע רבי יעקב בר אחא ושיבח את רבי חזקיה ואמר – 'אמו של זה ילדה בן'. רבי יהושע בן לוי היה מצווה לתלמידים – 'אל תקנה לי ירק אלא מן הגינה של סִיסְכָא'. קם אליהו זכור לטוב עם התלמיד ואמר לו, לך אמור לרבך – 'אין זו הגינה של סִיסְכָא, של יהודי היתה והוא הרג את אותו יהודי ונטלה ממנו; ואם אתה רוצה להחמיר על עצמך, השתווה לחברך'. איש אחד היה חשוד על השמיטה, אמר לאשתו – 'הפרישי חלה מן העיסה'. אמרה לו אשתו – 'אתה חשוד על השמיטה ואינך שומר אותה, ומדוע אתה אומר לי להפריש חלה מעיסה שעשויה מקמח של שנת השמיטה שאסור לאכול אותה?' אמר לה – 'הפרשת חלה היא צווי מן התורה ואילו שמירת השמיטה היא תקנת רבן גמליאל וחבריו'".

במעשה הראשון מסופר, שרבי חזקיה חשש שאנשים יחשבו שהוא מסכים עם מעשיו של האיש שנשא ונתן בתוצרת אסורה, ולכן הוא הפך את פניו ממנו. וצריך להבין מהו השבח - שאמו של רבי חזקיה ילדה בן – וכי האמהות של שאר החכמים לא ילדו בנים? במעשה השני מסופר שרבי יהושע בן לוי רצה להחמיר בשנת השמיטה, והוא ביקש לקנות ירקות מגינה של גוי בשם סִיסְכָא, ואליהו הנביא גילה לו שלא יעשה זאת. המעשה הזה מופיע כבר בירושלמי במסכת דמאי (פ"ב ה"א), וכאן הוא מופיע בשינויים קטנים; וצריך לברר את משמעות השינויים. המעשה השלישי מספר על שיג ושיח שבין אדם שחשוד על השמיטה לבין אשתו. וצריך להבין מדוע הירושלמי מביא את דבריו? והרי גם על דברי חכמים אסור לעבור?!

היבול האסור בשוקי קיסריה

במאמר הקודם "[בנה של מיכל והיתר-המכירה](#)" התבאר שהיתה מחלוקת בין החכמים, האם מותר ליהודי למכור את קרקעו לגוי למשך שנת השמיטה - כדי לאפשר ליהודי לעבוד בקרקע בתור שכירו של הגוי. רבי יהושע בן לוי התיר לחקלאים היהודים שבאזור "הר המלך" (הרי יהודה) למכור את שדותיהם לנכרים למשך שנת השמיטה. רוב תוצרת ה"כולכסין" (מין מסוים של ירק) של החקלאים היהודים מאזור "הר המלך"; שהיו מגדלים אותה גם בשנת השמיטה – על סמך היתרו של רבי יהושע בן לוי, היתה מגיעה לשוק של קיסריה. רבי חזקיה חלק על ה"היתר" הזה, ולכן כאשר הוא ראה מישהו שפורק את היבול הזה, הוא הפך את פניו ממנו; כדי להוכיח את אנשי המקום שלא ילמדו ממעשיו של האיש הזה.

במאמר הקודם התבאר שרבי יוחנן חלק על ההיתר הזה. לדעתו, המחלוקת ביחס להיתר-המכירה ב"הר המלך" היא מחלוקת עתיקה. בספר שמואל מסופר שכאשר הפלישתים השיבו את ארון-הברית לבית שמש, אנשי בית שמש היו עסוקים בקצירה. ולאחר שהארון היכה באנשי בית שמש הם ביקשו מאנשי קרית יערים שיבואו וייקחו אליהם את הארון. הערים בית שמש וקרית יערים נמצאות בהרי יהודה ("הר המלך"). והחכמים שאסרו את היתר-המכירה היו סבורים שהערים האלו נחלקו ביחס להיתר-המכירה. בבית שמש היו עובדים בשדות והיו קוצרים אותן גם בשנות השמיטה - על סמך היתר-המכירה; ואלו בקרית יערים - היו מקדשים את שנות השמיטה. כאשר הארון היכה באנשי בית שמש הם הבינו שהם טעו בדרכם; ולכן הם ביקשו מאנשי קרית יערים שיבואו ויעבירו אליהם את הארון. במאמר הקודם התבאר, שספר שמואל מדגיש את ההתאמה שבין "ארון הברית" לבין השקפת עולמם של אנשי קרית יערים, - שהציבו את התורה בראש מעיניהם. הוא מדגיש שהשקפת עולם זו חלחלה גם לכל שכבות העם, ולכן עם ישראל זכה לשוב לנחלתו וזכה להצליח במלחמותיו. בספר שמואל קיימות גם סתירות מכוונות ביחס למיכל בת שאול וביחס לאבשלום; במקום אחד כתוב שהם זכו ל"בן", ואילו במקום אחר כתוב שהם לא זכו ל"בן". וספר שמואל מרמז שמי שמציב את ארון הברית והתורה בראש מעיניו זוכה להוליד "בן" - חשוב; ואילו מי ששם את היופי ואת הכוח הגופני בראש מעיניו אינו זוכה להוליד "בן" - חשוב.

התבאר, שכאשר רבי יעקב בר אחא שיבח את רבי חזקיה ואמר - "אמו של זה ילדה בן". הוא מרמז להכרעתו של ספר שמואל במחלוקת ביחס להיתר-המכירה. והוא מרמז שרבי חזקיה שהתנגד ברבים להיתר-המכירה הוא קשור לארון הברית ולתורה. ולפיכך, אמו זכתה להוליד "בן" - חשוב.

רבי יהושע בן לוי היה מודע לטענות של החולקים עליו. והירושלמי מביא את שני המעשים הסמוכים כדי לבאר את שיטתו.

הגינה של סיסרא ואליהו הנביא

המעשה ברבי יהושע בן לוי והגינה של סיסרא הובא כבר בירושלמי במסכת דמאי (פ"ב ה"א). ושם מסופר שרבי יהושע בן לוי הורה ל"נער" שבשנת השמיטה יקנה ירקות רק מהגינה של סיסרא; ואז אליהו הנביא נגלה אל הנער ואמר לו שיאמר לרבו, שאם הוא רוצה להחמיר על עצמו - ש"יתיר" לחבריו.

במאמר "הקרונות שעברו את השנה בלוד" התבאר שרבי יהושע בן לוי שהנהיג את היתר-המכירה, לא היה שלם מתחילה עם ההיתר הזה. והוא רצה להתיר אותו רק לחקלאים כדי שיוכלו להמשיך ולספק את תוצרתם לשוק. הוא רצה להורות שמי שאינו מוכרח - שלא יסמוך על ההיתר הזה. ומתחילה הוא הורה גם ל"נער", שמסמל אדם שאינו תורני, שיחמיר ולא יסמוך על ההיתר הזה, ויקנה ירקות רק מגינה של גוי. הוראה זו שלא נעשתה בצינעה, נועדה לפרסם בצבור שהיתר זה אינו פשוט ואינו הנהגה שראויה לכתחילה.

אליהו הנביא זכור לטוב נגלה אל הנער ואמר לו שיאמר לרבו, שהחומרה הזו יכולה להיעשות רק באופן פרטי ובצינעה, והיא אינה ראויה כהנהגה ציבורית.

אליהו גילה לו, שהגאולה עדין לא הגיעה, ועדין יש מאבק בין היהודים לבין הגויים על ההיאחזות בארץ ישראל. וכאשר בשנת השמיטה הצבור היהודי קונה ירקות דווקא מן החקלאים הגויים המקומיים ולא מאחיהם היהודים, הדבר מביא לכך שהגוי מתעשר ואילו החקלאי היהודי הופך לעני, - והעני חשוב כמת. ובסופו של דבר החקלאי היהודי שהפך לעני - נאלץ למכור את קרקעו לגוי לגמרי - ולא רק לשנה אחת.

התבאר, ששמו הפרטי של הגוי "סיסרא" הוא מרכזו של המעשה. סיסרא היה גם שמו של שר צבאו של יבין מלך כנען שנלחם בעם ישראל בזמן ההיאחזות בארץ. המעשה מרמז שהמלחמה שהיתה נטושה אז בין עם ישראל לבין הגויים המקומיים - ממשיכה גם עכשיו. אלא שעכשיו "כתתו חרבותם לאתים ונחיתותיהם למזמרות"; והמלחמה אינה נעשית עכשיו באמצעות ה"חרב" וה"חנית" אלא באמצעות ה"את" וה"מזמרה". אם חקלאי יהודי הפך לעני ונאלץ למכור את קרקעו לגוי, הגוי הוא זה שמעבד אותה עכשיו ב"את" - הדבר נחשב כאילו הגוי הוא סיסרא שהרג את אותו יהודי ב"חרב".

אליהו הורה שם שהחומרה - שלא לסמוך על היתר-המכירה, יכולה להיעשות רק על ידי יחידים, ואינה יכולה להיעשות כהנהגה ציבורית. המעשה התחיל בצווי של רבי יהושע בן לוי אל הנער, והוא הדגיש את ההבדל שבין שני המעמדות, מעמד של רב ומעמד של נער. אולם בסיומו, אליהו מגלה לרבי יהושע בן לוי שמדובר במעמדות שווים: - "תתיר לחברך". הצבור הפשוט והצבור התורני הם חברים שווים, מפני שהם מביאים יחד את הגאולה.

המעשה באליהו הנביא מופיע בירושלמי במסכת דמאי (פ"ב ה"א) בצרוף עם מעשים של רבי יהודה הנשיא שהקל בכמה עניינים שקשורים להלכות השמיטה. רצף המעשים הזה מובא שם בסמוך לרשימה שפורסמה בעיר קיסריה ואסרה את התוצרת של המגדלים היהודים מ"הר המלך" שסמכו על היתר המכירה. רצף המעשים בא להראות שרבי יהודה הנשיא עצמו הקל באיסורי שמיטה שהיו נהוגים עד ימיו, וכשאנשים הליזו עליו הוא ענה להם שהקב"ה הניח לו את העטרה הזו להתעטר בה. רבי יהושע בן לוי המשיך את דרכו של רבי יהודה הנשיא. הוא גילה לרבים את הדרך להקל באיסורי השמיטה באמצעות היתר-המכירה. כשהוא התלבט אם כדאי להורות לצבור הרחב שיחמיר ולא יסמוך על ההיתר הזה, אליהו זכור לטוב נגלה והודיע לו שזו הדרך שראויה לצבור הרחב.

המעשה באליהו זכור לטוב המובא בירושלמי במסכת דמאי (פ"ב ה"א) יוצא כנגד הרשימה שפורסמה לצבור הרחב. אליהו הנביא מגלה שם, שגם התוצרת של היתר-המכירה מותרת לצבור הרחב. ואילו המעשה באליהו זכור לטוב שמובא בירושלמי בסוף פרק ט' בשביעית מובא בסמוך למחאה של רבי חזקיה בשוק של קיסריה כנגד התוצרת של היתר-המכירה מ"הר המלך". המעשה מובא כאן בשני שינויים. רבי יהושע בן לוי פונה כאן ל"תלמידים", ובסיומו נאמר "השתוו לחברך" ולא "תתיר לחברך". המסר שבמעשה הזה מופנה כלפי תלמידי החכמים ולא ל"נער" שמסמל את הצבור הפשוט. כדי לברר את משמעות המסר שבמעשה הזה, הירושלמי מביא את המעשה הנוסף באיש שהיה חשוד על השמיטה.

שמירת השמיטה היא תקנת רבן גמליאל וחביריו

הרמב"ן בפירושו על התורה (ויקרא כה, ה) מביא את דברי החשוד שאמר, ששמירת השמיטה בימיו היא רק מתקנת רבן גמליאל וחביריו, וכותב: "וכיון שהזכירו חכמים דבריו נראה שהם אמת".

רבן גמליאל היה הנשיא מיד לאחר חורבן בית שני; ודיני שמירת השמיטה בימיו היו שונים בכמה פרטים מהלכות השמיטה כפי שהיו עד החורבן. בזמן המקדש היה אסור לחרוש את האדמה עוד בערב השנה השביעית, אולם רבן גמליאל ובית דינו התירו לחרוש את האדמה עד כניסת השנה השביעית עצמה. התלמוד התלבט בשאלה כיצד היה בכוחו של רבן גמליאל להתיר את האיסור הקדום הזה, ורבי יוחנן אמר בירושלמי, שהכוח הזה נובע ממיסדי התקנה עצמה, והם עצמם התקינו - "שאם בקשו לחרוש יחרושו" (ירושלמי שביעית, פ"א).

אולם נראה שבניין הזה "החשוד" חלק על רבי יוחנן. לדעתו של החשוד התקנות הקדומות בענין המצוות התלויות בארץ ניתקנו מראש רק לתקופה שבית המקדש יהיה קיים, והן בטלו כולן עם חורבן הבית.

התקנות הקדומות ביחס למצוות התלויות בארץ נעשו בימי עזרא. בירושלמי (שביעית פרק ו) מובא שבימי הבית השני חיוב הארץ במצוות תרומות ומעשרות וכדו' לא היה מהתורה ממש, אלא הוא נבע מכוח קבלת הצבור את תקנת החכמים: "אמר רבי לעזר מאיליהן קיבלה עליהן את המעשרות, מה טעם – וּבְכָל זֶאת אֲנַחְנוּ כְּרִתִּים אֲמָנָה וְכִתְבִּים וְעַל הַחֲתוּם שָׁרִינוּ לְוִיָּנוּ כְּהִינּוּ"³. לדעתו של רבי יוחנן התקנות היו תקפות כל עוד לא ביטלו אותן. אך לדעתו של החשוד היה צורך לקבל אותן מחדש. ולמחלוקת בין רבי יוחנן לבין החשוד יש השלכה לגבי דיני השמיטה.

לדעתו של החשוד לאחר חורבן הבית נוצר הבדל בין מצוות השמיטה לבין שאר המצוות התלויות בארץ. רוב הצבור קיבל עליו להמשיך במצוות התרומות והמעשרות ובמצוות הפרשת החלה וכדו' גם אחר חורבן הבית, אולם לא ברור היה אם רוב הצבור קיבל עליו את תקנת רבן גמליאל לגבי שמירת השמיטה. בתוספתא משמע שהחשודים על השביעית לא היו בודדים, ופעמים שהיו ערים שלמות שלא היו מקפידים בהן על דיני השמיטה⁴.

לדעתו של החשוד רוב הצבור לא קבל עליו להמשיך ולנהוג את דיני השמיטה; ומכיוון שמדובר בתקנה חדשה שלא פשטה בכל ישראל ולא היה כוח ברוב הציבור לעמוד בה, שמירת השמיטה לאחר החורבן נידונה כמידת חסידות – ולא כשאר תקנות חכמים⁵. (דבריו הנוספים של החשוד מבוארים בהערות השוליים)⁶.

אולם לדעת רבי יוחנן לא היה צורך לתקן מחדש את קבלת המצוות התלויות בארץ. ומכיוון שמדובר בתקנות קדומות שהתקבלו בזמנו על רוב-ככל העם, לפיכך גם אם לאחר החורבן יתכן ורוב הצבור אינו שומר את השמיטה, החובה לשמור את השמיטה נשארה בתוקפה הקודם.

שיטת "החשוד" אינה דחויה לגמרי מהלכה. לדעת הרז"ה ולדעת המאירי (בית הבחירה למאירי גיטין לו, ב), שמירת השמיטה בימינו היא בסופו של דבר מידת חסידות.

שיטת אליהו זכור לטוב בבחירה שבין החומרות השונות

המעשה ברבי יהושע בן לוי ואלהיו הנביא המובא בירושלמי במסכת שביעית מסתייע בדברי החשוד. גם אם שיטת החשוד אינה מוסכמת והחובה לשמור את השמיטה היא עדיין מצווה מדברי חכמים, ולא רק מידת חסידות. אי אפשר להשוות בין התקופה שבה החובה לשמור את השמיטה היתה מן התורה, לבין התקופה שבה החובה לשמור את השמיטה היא מדברי חכמים בלבד.

בימי שמואל הנביא, בזמן הכבוש הראשון של הארץ, שמירת השמיטה היתה ציווי מן התורה. והיתה הבטחה מן התורה שאם ישמרו את השמיטה תהיה ברכה כלכלית שתאפשר את שמירת השמיטה⁷. לכן למרות שבספר שמואל מרומז שהיתר-המכירה לא היה רצוי – הדבר נכון רק לתקופה שבה שמירת השמיטה היתה מן מצווה מן התורה. אולם שמירת השמיטה בימי רבי יהושע בן לוי היא מצווה מדברי סופרים, ויש שסבורים שהיא "תקנת רבן גמליאל וחבריו" – שלא נתקבלה ברוב הצבור. ובמצב כזה ניתן להפעיל את היתר-המכירה.

במעשה הנוכחי רבי יהושע בן לוי פונה מלכתחילה ל"תלמידים", שהם תלמידי החכמים שרוצים להחמיר ולצאת ידי הדעות השונות. מתחילה הוא הורה להם להחמיר ולא לסמוך על היתר-המכירה שהיה שנוי במחלוקת, ולקנות ירקות רק מגוי בשם סיסרא. גם הוא היה סבור שמי שרוצה להחמיר – ולהיחשב "בן" לאימו – צריך לקנות ירק מגינה של גוי ולא מתוצרת היתר-מכירה. אולם אז אליהו גילה לו שמי שקונה מגוי גורם לכך שהגוי מתעשר ואילו החקלאי היהודי הופך לעני, – והעני חשוב כמת. ובסופו של דבר החקלאי היהודי שהפך לעני – נאלץ למכור את קרקעו לגוי לגמרי – ולא רק לשנה אחת. אליהו גילה לו שקנייה מגינה של גוי בשנת השמיטה אינה "חומרה" אלא "קולא".

ואליהו זכור-לטוב הורה לרבי יהושע בן לוי, שבשנת השמיטה עדיף לקנות ירקות מהיתר-המכירה מאשר "להקל" במצוות יישוב ארץ ישראל ולקנות ירקות מגינה של גוי. ומי שבכל זאת רוצה "להחמיר" – ולהיחשב "בן" לאימו – צריך "להחמיר" ולהשוות את עצמו ל"חברים".

שיטת ה"חברים"

במשנה במסכת תענית מובא סדר התעניות שמתענים ומתריעים כאשר לא יורדים גשמים, וזו לשון סוגיית הירושלמי במסכת תענית (פ"ג ה"א) בתרגום חופשי:

"שנויה ברייתא – כ'שם שמתריעין עליהן (על חוסר הגשמים) בשאר ימי שבוע (במשך השנים הרגילות) כך מתריעין עליהן בשביעית מפני פרנסת אחריים. מהו 'מפני פרנסת אחריים'? החברים (קבוצת חכמים מסויימת) אומרים – מפני פרנסת גוים (שזרעו את שדותיהם ואינם מצווים על שמירת השמיטה); רבי זעורא אמר – מפני פרנסת חשודים (יהודים שאינם שומרים את השמיטה וזרעו את שדותיהם).

שיטת רבי זעורה מתאימה לשיטת רבי יהודה הנשיא, ושיטת החברים מתאימה לשיטת רבי פנחס בן יאיר. שיטת רבי זעורה מתאימה לשיטת רבי יהודה הנשיא, כפי שמתבאר מהמקרה הבא. הביאו ספר אחד שהיה חשוד לסחור בפירות שביעית לפני רבי יהודה הנשיא כדי שיפסוק את דינו, ואמר להם רבי יהודה הנשיא – 'ומה יעשה העלוב הזה שעשה זאת לצורך קיום חייו'. ומכך שרבי יהודה לימד זכות על החשודים על השביעית, אנו למדים שצריך להתפלל שירדו גשמים לשדות שהחשודים זרעו בשביעית – מפני שהם עושים זאת מחוסר ברירה וכדי להתפרנס.

שיטת החברים מתאימה לשיטת רבי פנחס בן יאיר כפי שמתבאר מהמקרה הבא. רבי יהודה הנשיא רצה להתיר את השמיטה, נכנס אצלו רבי פנחס בן יאיר. אמר רבי יהודה הנשיא לרבי פנחס בן יאיר: 'מה עוברי הדרכים עושים בביתך? ענה לו רבי פנחס בן יאיר: 'עולשין יפות לאכילה'. חזר רבי יהודה הנשיא ואמר לו: 'מה עוברי הדרכים עושים בביתך? וחזר רבי פנחס בן יאיר וענה לו: 'עולשין יפות לאכילה'. וידע רבי יהודה הנשיא שדעתו של רבי פנחס בן יאיר אינו מסכימה עימו להתיר את השמיטה"⁸.

שיטת החברים שמוזכרת כאן מסבירה את החומרה שאלהיו הנביא התכוון אליה (שיטת רבי יהודה הנשיא שרצה להתיר את השמיטה נידונה בהערות השוליים)⁹.

מהירושלמי משמע שבשנת השמיטה – ה"חברים" אינם צורכים את התוצרת של הגויים ובוודאי שאינם צורכים את תוצרת החשודים. ולפיכך, לגשמים שיוורדים לשדות של הגויים ולשדות של החשודים – אין השפעה ישירה על ה"חברים". אולם למרות זאת ה"חברים" מתפללים שירד גשם לשדות של הגויים, מפני שפגיעה ב"פרנסת הגויים" תגרום להתייקרות השער, ותיפגע גם בצבור היהודי. אולם הם אינם מתפללים על "פרנסת החשודים" – מפני שהם רואים בהם עוברי עבירה.

ה"חברים" לא היו צורכים בשנת השמיטה גם את תוצרת הגויים, ושיטת החברים מתאימה לשיטת רבי פנחס בן יאיר שבשנת השמיטה היה אוכל "עולשין", שברוך כלל הם נחשבים למאכל בהמה ואין לחשוש שמא הם גידול של "ספיחי שביעית".

שיטת ה"חברים" דומה בעיקרון מסוים לשיטת אליהו הנביא. שתי השיטות סבורות שכאשר בשנת השמיטה יהודי קונה ירקות מגינה של גוי, הוא גורם לכך שהגויים יאחזו בארץ והחקלאים היהודים ימכרו בסופו של דבר את קרקעותיהם לגוי. המחלוקת בין השיטות היא בדרך לפיתרון הבעיה. אליהו גילה לרבי יהושע בן לוי שהיתר-המכירה שמאפשר לחקלאי היהודי לגדל את תוצרתו ומאפשר לצבור הפשוט לצורך תוצרת של חקלאים יהודים היא הנהגה שמוותרת מעיקר הדין. ואילו ה"חברים" חלקו על ההיתר הזה, והם לא קנו ירקות רגילים בשנת השמיטה - לא מחקלאי יהודי ולא מחקלאי גוי. אך שתי השיטות היו שוות בדעה - שאין לקנות מגינה של גוי בשנת השמיטה. אליהו זכור לטוב הורה לרבי יהושע בן לוי, שמי שרוצה לאכול ירקות גם בשנת השמיטה והוא רוצה להחמיר ולא לאכול מתוצרת של היתר-המכירה, צריך להחמיר כמו ה"חברים" ולאכול ירקות שאין חשש שמא הם גודלו בידי חקלאים - והם על הגבול שבין מאכל אדם לבין מאכל בהמה. אך אליהו מדגיש שזו "חומרה" והיא אינה הנהגה רגילה.

שלושת המעשים שמובאים בירושלמי והשיטות השונות ביחס לפירות השביעית

בסיכום המאמר נמצאו למדים, שהמעשה הראשון משקף את השיטה שמוזכרת בירושלמי במסכת דמאי (פ"ב, ה"א), והיא השיטה שמונה את התוצרת המותרת בעיר קיסריה. שיטה זו ראתה את התוצרת של הגויים כתוצרת מותרת, ואילו את התוצרת של החקלאים היהודיים מ"הר המלך" שסמכו על היתר-המכירה של רבי יהושע בן לוי - היא ראתה כתוצרת אסורה. רבי חזקיה היה סבור כשיטה זו, ולכן כאשר הוא ראה מישהו שסמך על היתר-המכירה של רבי יהושע בן לוי, הוא הפך את פניו ממנו כדי להוכיח את אנשי המקום שלא ילמדו ממנו. רבי יעקב בר אחא רמז, שרבי חזקיה ממשיך את מה שמתברר מתוך ספר שמואל - שהיתר-המכירה אינו רצוי.

המעשה באליהו זכור לטוב והמעשה בחשוד מובאים כאן כמענה לשיטה הזו. המעשה באליהו הנביא מגלה שאין ללמוד מתקופת שמואל הנביא. בימי שמואל הנביא חובת שמירת השמיטה היתה מן התורה, ולכן היה אסור לסמוך על היתר-המכירה. אולם בימי רבי יהושע בן לוי שמירת השמיטה היא מצווה מדברי חכמים, ולכן מותר לסמוך על היתר-המכירה. ואליהו מגלה שקניית ירקות מגינה של גוי אינה מהווה "חומרה" אלא זו "קולא" במצוות יישוב ארץ ישראל. ומי שרוצה לאכול ירקות גם בשנת השמיטה והוא רוצה להחמיר ולא לקנות מתוצרת של היתר-המכירה, צריך להחמיר כמו ה"חברים" - ולאכול ירקות שאין לחשוש שהם גודלו בידי חקלאים.

המעשה בחשוד מגלה שיתכן ושמירת השמיטה לאחר החורבן אינה אלא מידת חסידות, ולכן וודאי שאין ללמוד מתקופת שמואל הנביא לתקופה זו, ומותר לצרוך את התוצרת שגודלה על סמך היתר-המכירה של רבי יהושע בן לוי.

קיימת שיטה נוספת בהתמודדות עם השאלה אילו ירקות ניתן לצרוך גם בשנת השמיטה - ובעזרשי"ת היא תבואר במאמרים הבאים.

¹ "ר' שמעון אומר לא אמרו שלש ארצות אלא ביהודה ... אי זהו הר שלה זה הר המלך, שפלה שלה זה שפילות לוד, עומק שלה מעין גדי ועד יריחו". (תוספתא שביעית ז הלכה י).

² "עד מתי חורשין בשדה אילן ערב שביעית? ... בשדה הלבן (תבואה) - עד הפסח, ובשדה האילן - עד העצרת... ואמר רבי שמעון בן פזי אמר רבי יהושע בן לוי משום בר קפרא: רבן גמליאל ובית דינו נמנו על שני פרקים הללו ובטלום. (מועד קטן דף ג, ב)

³ נחמיה י, א

⁴ "גבאי צדקה בשביעית מדלגין על פתחיהן של אוכלי שביעית דברי ר' מאיר וחכמי או' אין צריכין לדקדק באוכלי שביעית אפי' פת נתנו להם מקבלין אותה הימנו שלא נחשדו נותנות אלא מעות ובצים בלבד אם היתה עיר כולה של אוכלי שביעית אין צריכין לדקדק באוכלי שביעית הכהנים גובין בטרה צריכין לדקדק באוכלי שביעית" (תוספתא דמאי ג, יז)

⁵ ובדומה לתקנת עזרא לגבי טבילת בעלי קרי, כמבואר ברמב"ם (קריאת שמע ד, ח): "... ועזרא ובית דינו תקנו שלא יקרא בדברי תורה בעל קרי לבדו והוציאוהו מכלל שאר הטמאין עד שיטבול, ולא פשטה תקנה זו בכל ישראל ולא היה כח ברוב הציבור לעמוד בה לפיכך בטלה..."

⁶ רבי יהושע בן לוי אמר בירושלמי (ברכות פ"ט, ה"ה) שכאשר הצבור קיבל עליו בימי עזרא את התקנות לגבי המצוות התלויות בארץ - הן קבלו תוקף כשל תורה. והחשוד המשיך את הקו הזה. לדעתו, בימי רבן גמליאל רוב-ככל הצבור קיבל עליו מחדש את מצוות הפרשת החלה, אולם לא כן היה לגבי שמירת השמיטה. "לא נחשדו עמי הארץ על החלה" (רדב"ז הלכות ביכורים פ"ו, ה"א) - אך "נחשדו ישראל על השביעית" (גיטין דף נד, א). ולפיכך, מצוות הפרשת החלה קיבלה תוקף כשל תורה, ואילו דיני השמיטה נשארו תקנת רבן גמליאל וחביריו. ודבר זה מרומז בדברי החשוד לאשתו - "חלתה מדבר תורה, שביעית מדברן גמליאל וחביריו".

⁷ "כי תאמרו מה נאכל בשנה השביעית ... וצוית את ברכתי לכם בשנה הששית ונעשת את התבואה לשלש השנים: " (ויקרא כה, כ-כא)

⁸ "אמר ליה מה עיבוריא עבידין". ונראה ש"עיבוריא" משמעותו "עוברי דרכים" (= אורחים) כמבואר בתרגום יונתן לבראשית (יח, ג)

⁹ מהתוספתא (דמאי ג, יז) שהובאה לפני כן בהערת השוליים מספר 4, מתבאר שהיו קבוצות גדולות של אנשים שלא הקפידו לקיים את דיני השמיטה. יתכן שרבי יהודה הנשיא נוכח לראות שכמות האנשים שאין להם כוח לקיים את דיני השמיטה והם אינם מקפידים עליהם הפכה לרוב. אלא שכאן נוצר הבדל בין רבי יהודה הנשיא לבין שיטת החשוד. לפי שיטת החשוד, דיני השמיטה לאחר החורבן הם מתקנת רבן גמליאל וחביריו, ומכיוון שלרוב הצבור אין כוח לקיים אותה ורוב הצבור אינו מקיימה - התקנה הזו בטילה מאליה והיא אינה אלא "מידת חסידות". אך לשיטת רבי יהודה הנשיא התקנות הללו הן מימי עזרא והן עדיין בתוקפן. וכשם שרבן גמליאל ביטל את התקנה שאסרה את החריש בערב השמיטה מפני שהכוח הזה ניתן לו על ידי מייסדי התקנות עצמן (מועד קטן, דף ג, ב): "כך התנו ביניהן: כל הרוצה לבטל - יבוא ויבטל", כך רצה רבי יהודה הנשיא לבטל את שמירת השמיטה בדורו. אלא שרבי פנחס בן יאיר לא הסכים עמו. ונראה שהרז"ה והמאירי סבורים שבסופו של דבר רבי יהודה הנשיא ביטל את שמירת השמיטה - למרות התנגדותו של רבי פנחס בן יאיר; ולשיטתם, שמירת השמיטה בימינו אינה אלא מידת חסידות.

אמנם יתכן שרבי יהודה הנשיא לא רצה לבטל מכל-וכל את השמיטה, אלא שהוא רצה לפרסם ברבים שהיתר-המכירה הוא הנהגה שראוי להנהיג אותה לכלל הצבור. אולם המשמעות המעשית של הוראה כזו הופכת להיות בפועל "התרת השמיטה", ולכן הירושלמי אומר שרבי רצה להתיר את השמיטה. לפי הבנה זו ניתן לומר שרבי יהודה הנשיא לא פרסם בסופו של דבר את הנהגה הזו ברבים, והיו עיירות שהנהיגו בקרבן את היתר-המכירה, והיו עיירות שהחמירו ולא הנהיגו את ההיתר הזה. והתוספתא משקפת את המצב שנוצר בעקבות חוסר הסהירות.

שו"ת במראה הבזק

(מתוך ח"ג)

Quito, Ecuador

קיטו, אקוודור
מרחשון תשנ"ה

טבילה במקוה חם בערב-שבת אחר השקיעה

שאלה

האם מותר לטבול במקוה חם ביום ששי אחרי השקיעה למי שרגיל בכך כל ערב שבת. האם יש הבדל בין זמן בין השמשות לבין אחרי צאת הכוכבים, והאם מותר לעשות את זה רק באופן עראי, או אפילו באופן קבוע?

תשובה

לאדם שרגיל בכך, ויהיה לו צער אם לא יטבול¹, יש להתיר (באופן עראי) לטבול במקוה חם לאחר השקיעה. ועדיף שהטבילה תיעשה ב-13.5 דקות הראשונות אחר השקיעה², ויצא מיד³. ומכל מקום, בפושרים מותר⁴ אפילו בשבת ממש⁵.

- ¹ עיין "קרוב נתנאל" מס' שבת (פרק שני על רא"ש סי' כב ס"ק ק) שטבילה בחמין במקוה אינה בכלל "גזרת מרחצאות". ובשו"ת "נודע ביהודה" (חלק או"ח סי' כד) דחה דבריו והעלה להתיר רק במים פושרים, עי"ש. וב"סדרי טהרה" (סי' קצז ס"ק ט) העלה להתיר גם בחמין, בבין-השמשות.
- ² "טהרת הבית" סי' יד פס' ג.
- ³ שו"ת "אבני נזר" (או"ח סי' תקכו) סייג את ההיתר לטבול בחמין, בתנאי שיצא מן המים מיד לאחר הטבילה (כדי שלא יהנה).
- ⁴ תוך כדי שמירת ההלכות הנוגעות לכל רחיצה בשבת.
- ⁵ "נודע ביהודה" שם.

בשם צוות המשיבים ובברכת התורה,
הרב משה ארנרייך הרב יוסף כרמל
ראשי הכולל

גם אני מאשר:
הרב שאול ישראלי

שו"ת "במראה הבזק", חלקים א' - ו'

תשובות לשאלות מרבני הגולה. השאלות מבטאות את המצב מיוחד של קהילות ישראל בכל קצוות תבל בימינו. התשובות מתמודדות עם המציאות בעולם מודרני מתפתח בדרך של "דרכי דרכי נעם". הספרים עוסקים בארבעת חלקי ה"שלחן ערוך" תוך ניסיון לקחת בחשבון גם את החלק החמישי ההופך את התורה ל"תורת חיים".
מחיר מבצע לששת הכרכים במקום 360 ש"ח 300 ש"ח (לחץ לקניה)